

UOT:37.

ŞAGİRDŁƏRİN AKTİV İDRAKİ FƏALİYYƏTİNİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI**Bayramova Lalə Malik qızı****Ümumi pedaqogika kafedrasının dissertantı****Gəncə Dövlət Universiteti**<https://orcid.org/0009-0001-1273-1869>lala.bayramova2013@mail.ru

Xülasə: İnsan həyatı boyu inkişaf edib, dəyişir. Pedaqogikada inkişaf deyərkən, insanın anatomik fizioloji cəhətdən yetkinləşməsi, onun psixikası, idrakı, əsəb sisteminin möhkəmləndirilməsində, habelə dünyagörüşü, məənəviyyəti və sosial baxışlarının zənginləşdirilməsində baş verən bir-biri ilə əlaqəli kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri prosesi başa düşülür. İnsanın idrak fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlı problemlər pedaqogika, psixologiya, fəlsəfə və digər elmlər tərəfindən işıqlandırılır və bu günə qədər tədqiqatçılarda böyük maraq doğurur.

Məqalədə sübut olunur ki, kiçik məktəb yaş dövründə bilik əldə etməyin üsulları arasında əsas yeri təlimdə idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi tutur. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlim fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində isə əsas yeri müstəqil işlər tutur.

Açar sözlər: fəaliyyətin psixoloji əsası, anatomik fizioloji cəhət, idrak fəaliyyəti, kiçik məktəb yaş dövrü, müstəqil işlər.

Ключевые слова: психологические основы деятельности, анатомо-физиологический аспект, познавательная деятельность, младший школьный возраст, самостоятельная работа.

Keywords: psychological foundations of activity, anatomical and physiological aspect, cognitive activity, primary school age, independent work.

Təhsil sisteminin yenilənməsi şəraitində kiçik yaşlı məktəblilərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi problemi təlim zamanı fəallıq prinsipinin mahiyyətinin nəzəri cəhətdən dərinlən öyrənilməsi prosesində üzə çıxarıla bilir. Bu ilk növbədə, təlimi, diaqnostikanı və uşaqların qabiliyyətlərinin tam üzə çıxarılması üçün şəraitin yaradılmasını təmin edən, hüquqi bazanın yaradılmasını tələb edir.

Müxtəlif həyatı situasiyalarda əldə edilmiş biliklərdən çevik və müstəqil surətdə istifadə etmək, xüsusi şəraitdə problemləri həll etmək bacarığına malik yaradıcı fəal şəxsiyyətə cəmiyyətin sosial sifarişi bütün təhsil sisteminin, xüsusən də ibtidai təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinə güclü təsirini göstərir.

Qeyd etmək vacibdir ki, təlim fəaliyyətinin təşkili dedikdə - öz inkişafına marağı olan uşağın bir subyekt kimi yetişməsinə şəraitin yaradılması başa düşülür. Bu inkişafetdirici təlimin əsas vəzifəsi olub, 1-4 siniflərdə həll olunur. Buna görə də öyrənməyə marağın bu qədər yüksək olduğu dövrdə uşaqda fantaziyaya əsaslanan məhsuldar təxəyyül və məhsuldar düşünmə qabiliyyəti inkişaf etməyə başlayır. Mövcud vəziyyəti L.S. Vıqotski yaradıcılığın əsas psixoloji mexanizmi adlandırmış, eyni zamanda uşağın inkişafına istiqamətlənmiş təlimin məqsəduyğunluğunu və mümkünlüyünü əsaslandırmışdır. O göstərir ki, fəal həyat mövqeyi şagirdin ətrafdakı reallığa münasibətindən asılıdır və o, müxtəlif fəaliyyət növlərində, hər şeydən əvvəl öyrənmə prosesində formalaşır. Fəal həyat mövqeyi və şəxsiyyətin inkişafı dialektik qarşılıqlı əlaqədir: fəal həyat mövqeyi hərtərəfli inkişaf olmadan mümkün deyildir, öz növbəsində şəxsin sosial fəallığının yüksəlməsini təmin edir [4, s.217].

Ümumi orta təhsilin əsas məqsədi - inkişaf etmiş sosial-iqtisadi şəraitdə həm öz mənafeyinə, həm də cəmiyyətin mənafeyinə uyğun (ənənələrə sadıq, elmi, mədəniyyəti,

texniki tərəqqini inkişaf edtirən, tarixi irsi yaşadan) yaradıcı potensialını reallaşdırma bilən hərtərəfli inkişaf etmiş, yaradıcı şəxsiyyətlər yetişdirməkdir [7, s.28].

Müasir şəraitdə sosial institut kimi məktəbin məqsəd və vəzifələrinə aşağıdakılar da aiddir:

- fiziki cəhətdən sağlam, mənəvi cəhətdən zəngin, yüksək əxlaqlı, savadlı, özünün və digər xalqların adət-ənənələrinə, mədəniyyətinə hörmət edən Azərbaycanın vətənpərvər şəxsiyyətinin formalaşdırılması;

- uşaqların idrak maraqlarının, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, ümumi təhsil bacarıqlarının, özünütəhsil bacarıqlarının çoxşaxəli inkişafı, şəxsin özünü reallaşdırmasına şəraitin yaradılması.

Bu məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- şəxsiyyətin fiziki, əqli, əxlaqi və emosional inkişafı üçün əlverişli imkan və şəraitin yaradılması;

- insan mənəviyyatının formalaşmasını, mədəniyyətin maddi və mənəvi dəyərləri ilə insanın əlaqəsini təmin etməyi nəzərdə tutan “təlimin mədəniyyətə müvafiqlik” sistemində ardıcıl istiqamətlənmək;

- elm, texnika, texnologiya, mədəniyyət, iqtisadiyyat sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirən təhsilin məzmununun sistemli şəkildə yenilənməsi.

Bu problemlərin həllinin konkret yollarından biri də təlimdə aktivləşdirmə prinsipinin daha dolğun həyata keçirilməsi üçün təlimin məzmun, forma və metodlarının təkmilləşdirilməsidir. Pedaqogika və psixologiya sahəsində son illər təlimin fəallaşdırma prinsipinin praktiki reallaşdırılması üçün çox işlər görülmüşdür.

Tədqiqatımız dairəsində R.İ. Əliyev, Ə.Ə. Qədirov, N.Ə. Xəlilov, G.İ. Əliyeva, L.S. Vıqotski, E.V. Nazaykinski, N.S. Leytes, D.B. Elkonin tərəfindən işlənmiş aktiv təlimin psixoloji prinsipləri, A.V. Bruşlinski, V.V. Davıdov, M.İ. Mahmudov, V.E. Qurin, V.Q. Mazqot, Y.S. Tyunnikovun və b. problemləli və inkişafetdirici təlim prinsipləri şübhəsiz maraq doğurur.

Təlim zamanı şagirdlərin fəallığı və şüurluluğu öyrənilmiş materialın mənimsənilməsi və dərk edilməsi prosesi kimi təlimin mahiyyətindən irəli gəlir. Bu qanunauyğunluğun həyata keçirilməsi üçün məktəblilərdə biliklərə yiyələnmək tələbatının yaranması; idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin müxtəlif üsullarından istifadə (sualın qoyuluşu, materialın faktiki təhlili əsasında nəticə çıxarmağa həvəsləndirmək və s.); öyrənilən materialı qavramaq və mənimsəmək üçün müstəqil işin genişləndirilməsi; müşahidələr; praktiki işin təşkili və s.; təhlil, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma yaradıcılığın rəğbətləndirilməsi və s. kimi zehni işlərin məharətlə inkişafı vacib əhəmiyyətə malikdir.

Məktəb təcrübəsi dəfələrlə o faktı təsdiqləyir ki, digər prinsiplərlə əlaqəli şəkildə təlimin fəallıq prinsipinin həyata keçirilməsinin əsaslandırılması məktəbin inkişafının yaxın gələcəyində mərkəzi yeri tutacaqdır. Məsələn, keçən əsrin 60-70 ci illərində L.V. Zankovun rəhbərliyi altında nəzəri biliklərə yiyələnmək, öyrəniləcək materialın sürətli tempi, təlim çətinliklərinin yüksək səviyyəsinin təmin edilməsi kimi bəzi təlim prinsipləri işlənilib hazırlansa da, onlar məktəb təcrübəsi üçün lazımsız olaraq qaldı. Müasir ibtidai təhsil məkanında ənənəvi təlim sistemi - 61%, L.V. Zankovun metodikası üzrə təlim sistemi - 30%, D.B. Elkonin və V.V. Davıdovun metodikası üzrə təlim sistemi - 9% təşkil edir [5, s.36].

Dissertasiya işində həssas dövrlər ilə bağlı N.S. Leytesin, L.S. Vıqodskinin, D.B. Elkoninin, P.M. Yakobsonun, N.A. Vetluqınanın və b. araşdırmalarına əsaslanaraq nəzərə alındı ki, uşağın inkişafının hər dövründə çoxlu fəaliyyət növlərindən ancaq biri öndə gedir. Məktəbəqədər dövrdə - rollu oyunlar, kiçik məktəb yaş dövründə - təlim fəaliyyəti, yeniyetməlik dövründə isə ünsiyyət fəaliyyəti aparıcı rola malik olur.

Fasiləsiz təhsil sisteminin əsas amili kimi hər bir yaş dövrünün spesifikası idrak fəallığının müxtəlif yanaşma və vasitələrini müəyyən edir. Kiçik məktəb yaş dövrü ibtidai siniflərdə uşaqların təlimi ilə bağlı olur. Bu dövrdə uşaqların fiziki inkişafında mühüm dəyişikliklər baş verir. Hərəkət aparatının ümumi inkişafı onların daha çox hərəkətliliyini, oyun həvəsini və uzun müddət bir mövqedə qala bilməməsini müəyyən edir. Yüksək həyəcanlılıq və hərəkətlilik, xarici təsirlərə kəskin reaksiya sürətli yorğunluqla müşayiət olunur ki, bu da onların psixikasına diqqətlə yanaşmağı və bir fəaliyyət növündən digərinə bacarıqla keçidi tələb edir. Bu baxımdan musiqi fasilələri keçirmək, sinif otaqlarını təmiz hava ilə təmin etmək, tənəffüs zamanı istirahət məşqlərinin aparılması və s. çox vacibdir. Kiçik məktəblilər məntiqi qaydalara uyğun çevik hərəkətlərə qadirdilər. Onlar hərəkətlərini məntiqə izah edə bilir, bir vəziyyətdən digərinə keçir, qiymətləndirmədə daha obyektiv olurlar. Təlim zamanı inkişafetdirici məntiqi təfəkkür vasitəsilə ibtidai sinif şagirdləri münasibətlərin instinktiv dərkinə yaxınlaşa bilirlər: belə ki, $A=B$ və $B=C$ –sə, onda $A=C$, $A+B=B+C$ olar. J. Piagenin nəzəriyyəsində [8] bu bacarıq sistemlilik adlandırılır. Şagird artıq başa düşür ki, müəyyən münasibətləri ifadə edən: daha kiçik, daha qısa, daha az və başqa bu kimi anlayışlar öyrənilənlərin nisbi xassələrini, onların keyfiyyətlərini daha asan xarakterizə edir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə yaddaşın mexaniki növü üstünlük təşkil etdiyi üçün uşaqlara material şüurlu surətdə mənimsəməyi öyrətmək və ixtiyari diqqəti inkişaf etdirmək lazımdır. Bu yaşda uşaqların hərəkət və əməlləri əsasən təqlidedici xarakter daşıyır. Özünüdərk və özünüdərklişil aşağı səviyyədə olduğu üçün, təlim-tərbiyə prosesində xüsusi pedaqoji işin təşkili tələb olunur.

Pedagogikada məktəblilərin təlim fəaliyyətinin aktivləşdirilməsində əsas yeri müstəqil işlər tutur. D.N. Boqayavlenski və N.A. Mençinskaya qeyd edir ki, kiçik məktəb yaş dövründə bilik “qazanmağın” üsulları arasında əsas yeri təlimdə idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsinin vacib şərti olan müstəqil işlər tutur (yadda saxlama, əzbərləmə, müqayisə, təhlil) [3, s.17].

Məşhur didakt B.P. Yesipov yazırdı ki: “Təlim zamanı şagirdin müstəqil işi-müəllimin bilavasitə iştirakı olmadan, lakin onun göstərişi əsasında müəyyən vaxtda icra edilən işdir. Bu zaman şagirdlər şüurlu surətdə tapşırıqda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa çalışır, əqli və fiziki hərəkətlərinin nəticələrini bu və ya digər formada ifadə etməyə səy göstərirlər [7, s.193].

Bir çox praktik müəllim - tədqiqatçılar (N.M. Kazımov, Y.Ş. Kərimov, Ə.Ə. Qədirov, N.Ə. Xəlilov, Ş.A. Amonaşvili, V.N. Zayçev, M.P. Şetinin və b.) belə hesab edirdilər ki, ibtidai sinif şagirdlərinin təlim uğuru dərş cədvəlinin çevikliyindən, diaqnostikanın dinamik sistemindən və s. asılıdır. Onlar qeyd edirlər ki, idrak fəallığının inkişafında problemli şərh, tədqiqat, axtarış, layihələr metodu mühüm rol oynayır [2, s.211].

Hal-hazırda pedaqogikada pedaqoji metodların hamı tərəfindən qəbul edilmiş vahid təsnifatı olmadığı kimi, təlim-tərbiyənin metodlarının məzmununa dair vahid baxış da yoxdur. Bəzi tədqiqatçılar təlim – tərbiyənin metodlarını fərqləndirənlər də, bəziləri onları ayırmır. Metod anlayışının özü müxtəlif şəkildə şərh olunur: məqsədə nail olmaq yolu, müəllim-şagirdin birgə iş üsulu kimi. Təlimin metodlarının müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Bunlar içərisində ən çox qəbul edilən təsnifat bunlardır: bilik mənbələrinə görə (sözlü, əyani, praktik); problemli təlimə görə (izahlı-illüstrativ, reproduktiv, evrestik, tədqiqatçılıq); təlim prosesinə vahid yanaşmaya görə (təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi metodları, motivasiya və stimullaşdırıcı, təlim-idrak fəaliyyətinin səmərəliliyində özünənəzarət).

Ədəbiyyat

1. Əliyev R.İ., Əliyeva G.İ., Əliyev C.R. Prak. Psix. məsələləri. -Bakı: Araz, 2016. – 194s.
2. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyası. – Gəncə, 2009. – 338s.
3. Богоявленский Д.Н. Психология усвоения знаний в школе /Д.Н. Богоявленский, Н.А. Менчинская. М.: АПН РСФСР, 2008. – 96 с.
4. Выготский Л.С. Психология искусства /Л.С. Выготский.- М: Искусство, 2006.– 480 с.
5. Леонтьева М.Р. О проблемах и перспективах развития начального образования /М.Р. Леонтьева //Начальная школа. 2007. № 4. с.33-39.
6. О модернизации общеобразовательной школы: Сб. документов и материалов. - М.: Полит. издат., 2016. с 65.
7. Основы дидактики /Под ред. Б.П. Есипова. - М.: Просвещение, 2007. – 290
8. Пиаже Ж. Избранное /Ж. Пиаже. - М.: Просвещение, 1999. – 574 с.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТИВНОЙ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

Байрамова Лала Малик кызы
Резюме

Человек развивается и меняется на протяжении всей своей жизни. В педагогике под развитием понимается процесс взаимосвязанных количественных и качественных изменений, происходящих в анатомо-физиологическом созревании человека, укреплении его психики, познания, нервной системы, а также обогащении его мировоззрения, духовности и социальных взглядов. Проблемы, связанные с развитием познавательной деятельности человека, изучаются педагогикой, психологией, философией и другими науками и по сей день вызывают большой интерес исследователей.

В статье доказано, что основное место среди методов получения знаний в младшем школьном возрасте занимает активизация познавательной деятельности в обучении. Самостоятельная работа играет ключевую роль в активизации учебной деятельности младших школьников.

**PSYCHOLOGICAL BASES OF ACTIVE COGNITIVE ACTIVITIES OF
STUDENTS**

Bayramova Lala Malik
Summary

A person develops and changes throughout his life. In pedagogy, development is understood as a process of interrelated quantitative and qualitative changes occurring in the anatomical and physiological maturation of a person, strengthening his psyche, cognition, nervous system, as well as enriching his worldview, spirituality and social views. Problems associated with the development of human cognitive activity are studied by pedagogy, psychology, philosophy and other sciences and to this day are of great interest to researchers.

The article proves that the main place among the methods of obtaining knowledge in primary school age is occupied by the activation of cognitive activity in learning. Independent work plays a key role in activating the educational activity of primary school students.

Rəyçi: prof. Ş.T. Tağıyev.

Ümumi pedaqogika kafedrasının 28 dekabr 2024-cü iltarixli iclasın 6 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 yanvar 2025-ci il.